

67 ปี พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

พินิจธรรม เพื่อพัฒนาสังคมไทย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ธรรมาภรณ์ สมหวัง

หัวหน้าหมวดวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สำนักวิชาการศึกษาทั่วไป

ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์มติชนรายวัน ฉบับวันพุธที่ 11 มกราคม 2549 หน้า 7

คงไม่เป็นการเกินเลยที่จะยอมรับในปัจจุบันว่า อารยธรรมของมนุษยชาติได้ก้าวมาสู่ความเจริญก้าวหน้าอย่างไม่มียุคไหนเท่าเทียม ในขณะเดียวกัน ก็ปฏิเสธไม่ได้เช่นเดียวกันว่า ไม่มียุคไหนที่มนุษย์จะต้องเผชิญหน้ากับปัญหาสารพัดที่เกิดจากมนุษย์ด้วยกันเอง และที่เกิดจากธรรมชาติอย่างไม่เคยมีมาก่อน และคงไม่มียุคไหนที่มนุษย์จะต้องเผชิญหน้ากับปัญหาอย่างทั่วถึงกันเช่นกับยุคนี้

ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นว่า การพัฒนาที่ผ่านมาและเป็นอยู่ เป็นการพัฒนาที่มีปัญหามากกว่าจะไม่สามารถแก้ไขปัญหาก็ได้แล้ว ยังได้สร้างปัญหาใหม่ๆ ให้แก่มวลมนุษย์อีกด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า การพัฒนาที่ผ่านมาเป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนหรือเป็นการพัฒนาที่ยับยั้ง เพราะเป็นการพัฒนาที่นำไปสู่ความไม่มั่นคงของมนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม

ในวาระมงคลวาระครบ 67 ปี ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ษุตฺโต) (12 มกราคม) พระมหาเถระผู้เป็นพระนักปราชญ์ของไทย นับเป็นโอกาสอันดีที่จะได้พินิจธรรมของท่าน โดยผู้เขียนได้เรียบเรียงจากผลงานของท่าน เพื่อเป็นข้อคิดในการฝึกฝนพัฒนาตนเอง และพัฒนาสังคมสังคมไทย ก้าวไปสู่การสร้างสรรค์อารยธรรมที่ยั่งยืนสืบไป

อารยธรรมที่ผ่านมา คือ การพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน

เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า โลกยุคใหม่ในศตวรรษที่ 21 นี้ โลกของเราได้พัฒนาก้าวไปไกลมาก โดยอาศัยความเจริญก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ซึ่งได้เข้ามามีบทบาทในวิถีชีวิตของมนุษย์แทบทุกด้านอย่างไม่เคยมีมาก่อน ผลจากการพัฒนาดังกล่าวนั้น ไม่เพียงแต่จะทำให้มนุษย์มีความร่ำรวยและความเป็นอยู่ในทางด้านเศรษฐกิจที่ดี ทำให้สามารถกระทำการต่างๆ ได้อย่างสะดวกสบายและรวดเร็วมากยิ่งขึ้นเท่านั้น หากแต่ได้ทำให้ความฝันของมนุษย์กลายเป็นความจริงในหลายๆ เรื่อง พร้อมกับได้สร้างความฝันให้กับมนุษย์ต่อไปอย่างไม่มียุคไหนที่สิ้นสุดอีกด้วย ทั้งนี้ก็เพราะศักยภาพแห่งความเจริญก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในปัจจุบันที่นักวิทยาศาสตร์เชื่อว่า ได้ไขความลับของโลกและธรรมชาติเสร็จสิ้นแล้ว

ในศตวรรษใหม่นี้ จึงปรากฏว่า วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้เจริญก้าวหน้าไปอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บทบาทของเทคโนโลยีทางด้านชีววิทยาและอิเล็กทรอนิกส์ ที่ทำให้นักวิทยาศาสตร์สามารถที่จะแยกตัว อะตอม(Atom) และถอดรหัสดีเอ็นเอ (DNA) ซึ่งเป็นตัวถ่ายทอดทางพันธุกรรม ซึ่งนำไปสู่ความหวังและความเชื่อที่จะว่า จะสามารถแก้ปัญหาในโลกรนี้ได้หลายอย่าง ทั้งปัญหาความขาดแคลนอาหาร พลังงาน ตลอดจนสามารถที่จะตัดแปลง ปรับปรุงพืชและสัตว์พันธุ์ต่างๆ รวมทั้งสามารถสร้างสรรค์ชีวิต พืชพันธุ์ ชนิดใหม่ๆ ได้ตามที่ต้องการ

ผลแห่งการพัฒนาและความเจริญก้าวหน้าในด้านต่างๆ ที่กล่าวมาเพียงบางส่วนนั้น เป็นสิ่งที่เห็นได้อย่าง ชัดเจนในปัจจุบัน เพราะมนุษย์ในปัจจุบันส่วนใหญ่ก็อยู่ในกระแสแห่งความเจริญดังกล่าว อย่างไรก็ตาม คง ไม่มีใครปฏิเสธได้ว่า ผลจากการพัฒนาในปัจจุบัน ทำให้โลกกำลังประสบกับภาวะวิกฤติในด้านต่าง ๆ อย่าง มากมายชนิดที่ไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติเช่นกัน จนอาจนำไปสู่การล่มสลายของโลก

ทั้งนี้เพราะวิกฤตการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้น ล้วนแต่นำไปสู่ภาวะวิกฤตทั้งสิ้น ผลกระทบที่เกิดขึ้นจึงเกิดขึ้นทั้ง แก่มนุษย์ สังคม และธรรมชาติสิ่งแวดล้อม กล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ “ความเจริญก้าวหน้าของอารยธรรมที่ผ่าน มาทั้งหมดตลอดยุคสมัยใหม่ เป็นการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน” ประวัติศาสตร์แห่งอารยธรรมที่ผ่าน มา จึงเป็น ประวัติศาสตร์แห่งการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนนั่นเอง

พินิจพุทธธรรม เพื่อพัฒนาสังคมไทยสู่ความยั่งยืน

เมื่อพิจารณาให้ดีแล้ว จะพบว่า การพัฒนาและความเจริญก้าวหน้าดังกล่าวมานั้น ก็คือ การพัฒนาและความ เจริญก้าวหน้าตามแบบอย่างตะวันตก และมักจะหมายถึงการพัฒนาและความเจริญก้าวหน้าทางด้านเศรษฐกิจ และทางด้านวัตถุตามแบบอย่างตะวันตก หรือกล่าวให้ชัดเจนก็คือ การพัฒนาให้มีความทันสมัยตามแนวทาง ของประเทศตะวันตก ซึ่งวางรากฐานอยู่บนการเร่งรัดและพัฒนาอุตสาหกรรม ซึ่งได้เข้ามาครอบงำการวาง นโยบายของประเทศในโลกที่สาม รวมทั้งประเทศไทยด้วย

ความพยายามในการแก้ไขปัญหา จึงเป็นไปตามแนวทางของตะวันตกด้วย นั่นคือ การอาศัยความรู้ทางด้าน วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เหมือนกับว่า วิทยาศาสตร์นั้นต้องเรียนผูกและเรียนแก้ในตัวเองเสร็จ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาให้ดีจะเห็นได้ว่า ต้นเหตุที่แท้จริงของปัญหาการพัฒนาในปัจจุบันนั้น มาจากทัศนคติของ มนุษย์ที่มีต่อสิ่งต่างๆ รอบตัวมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นเพื่อนมนุษย์ สังคม ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ทัศนคตินี้ได้นำไปสู่การปฏิบัติกรต่อสิ่งอื่น ๆ ตามพื้นฐานทางด้านความรู้และทัศนคติที่มีต่อสิ่งอื่น ๆ ดังกล่าวนั้นเป็นสำคัญ คือเน้นความเจริญเติบโตทางด้านวัตถุและเศรษฐกิจเป็นสำคัญ มองธรรมชาติและ มนุษย์เป็นเพียงเครื่องจักรกลในโรงงานอุตสาหกรรม

พระพรหมคุณาภรณ์ ได้นำเสนอกระบวนทัศน์แบบพุทธ(Buddhist Paradigm) อันเป็นแนวคิดพื้นฐานแบบใหม่ที่เป็นทางเลือกของมนุษยชาติ เพราะเป็นกระบวนทัศน์ที่จะช่วยปรับเปลี่ยนทิศทางความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ที่ปัจจุบันแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติหรือเน้นการพิชิตและครอบครองธรรมชาติ มาสู่การมองความจริงของสรรพสิ่งใหม่ว่า สรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยงอิงอาศัยกันและกันเป็นองค์รวม (Holistic) ตามหลักปฏิจางสมุปบาท (Dependent Origination) ไม่มีอะไรที่จะดำรงอยู่ได้โดยไม่พึ่งพิงสิ่งอื่น

ในสังคมไทยเอง ในรอบ 4 - 5 ทศวรรษที่ผ่านมาที่มีการเร่งรัดและพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจไปตามแนวโน้มของประเทศตะวันตก ได้ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานต่อวิถีชีวิตของคนไทยทั่วไป ยิ่งในยุคปัจจุบันที่โลกกว้างไกลไร้พรมแดนจนกลายเป็นชุมชนหรือเหมือนเป็นหมู่บ้านอันเดียวกัน แทนที่ผู้คนในสังคมจะอยู่ร่วมกันด้วยดีด้วยความสงบเรียบร้อยและปกติสุข แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั่วไปกลับปรากฏในทางตรงกันข้ามและดูจะรุนแรงกว่าเดิมด้วยซ้ำไป

ผู้คนในยุคใหม่ยังมีจิตใจที่คับแคบ ต่างฝ่ายต่างแบ่งแยกและแก่งแย่งกันมากขึ้น แต่ละฝ่ายต่างมุ่งหาผลประโยชน์ให้แก่ตนและพรรคพวก มุ่งรักษาและเสริมอำนาจความยิ่งใหญ่ของตน ทะเลาะวิวาทกันและทำร้ายกันอย่างรุนแรงทั้งในระดับบุคคล ชุมชน และประเทศชาติ ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “โลกสากล แต่คนยิ่งสาครรจ์”

พระพรหมคุณาภรณ์(ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้วิเคราะห์วิจารณ์อารยธรรมตะวันตกทั้งหมดที่เป็นเสมือนหนึ่งตัวแทนอารยธรรมของโลกในปัจจุบัน ลึกลงไปถึงฐานแนวคิดที่รองรับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในปัจจุบันว่า มีรากฐานมาจากแนวความคิด ทศนคติและค่านิยมที่ผิดพลาดของประเทศตะวันตกที่ครอบงำโลกอยู่ในขณะนี้ ซึ่งมีรากฐานมาจากอารยธรรมกรีก อันเป็นพื้นฐานอารยธรรมตะวันตกที่สำคัญ 2 ประการคือ

ประการแรก แนวความคิดในการพิชิตธรรมชาติ หรือความเชื่อที่ว่า ความสำเร็จของมนุษย์อยู่ที่การพิชิตหรือเอาชนะธรรมชาติได้ แนวความคิดนี้ก็คือการมองมนุษย์แยกต่างหากจากธรรมชาติแวดล้อม และเมื่อมองมนุษย์ว่าเป็นต่างหากจากธรรมชาติแล้ว ก็มองต่อไปว่า มนุษย์นั้นอยู่นเหนือธรรมชาติ เป็นนาย เป็นผู้พิชิต เป็นผู้สามารถเข้าไปจัดการ ควบคุมและบริโภครธรรมชาติได้ตามความพอใจและความสามารถของตน ซึ่งเป็นที่มาของการพัฒนาทางด้านวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและอุตสาหกรรม ที่ทำให้โลกมีความเจริญก้าวหน้าอย่างที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน

ประการที่สอง ความสุขของมนุษย์อยู่ที่การมีวัตถุปรนเปรอ อันเป็นแนวคิดที่พ่วงมากับการพัฒนาอุตสาหกรรม ซึ่งต่อมาแนวความคิดนี้ก็พัฒนามาเป็นวัตถุนิยมและแปรเป็นบริโภคนิยมในที่สุด

“มนุษย์ก็คิดว่า เมื่อไรเราเอาชนะธรรมชาติได้ เราก็สามารถที่จะปรุงแต่งประดิษฐ์
สร้างสรรค์วัตถุ อะไรต่าง ๆ ขึ้นมาบำรุงบำเรอตนให้พรั่งพร้อม เมื่อนั้นเราก็จะมี
ความสุขอย่างสมบูรณ์ แล้วก็ค้นคิด วิทยาการมาทำการต่าง ๆ ตามแนวคิดนี้
ความเจริญก็เกิดขึ้นมากมายในยุคที่ผ่านมา ซึ่งเรียกกันว่า ยุคอุตสาหกรรม ...
วิทยาศาสตร์ในยุคที่ผ่านมา นี้ เป็นวิทยาศาสตร์ที่รับใช้อุตสาหกรรม”

ทั้งนี้แม้ว่าแต่เดิมนั้น วิทยาศาสตร์เองก็มีจุดเริ่มต้นที่ดี บริสุทธิ์ โดยวิทยาศาสตร์และศาสนานั้น ก็มีจุดเริ่ม
ร่วมกัน คือ การแสวงหาหรือการใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติอย่างบริสุทธิ์ แต่การที่วิทยาศาสตร์มุ่งแต่จะ
รวบรวมข้อมูลและพยายามที่จะพิสูจน์หาความจริง ทำให้วิทยาศาสตร์กลายเป็นระบบสืบสาวความรู้ในความ
จริงอย่างค่อยเป็นค่อยไป และจำกัดอยู่ในกลุ่มบุคคลที่มีความสนใจพิเศษเท่านั้น

ยิ่งกว่านั้น ก็คือ วิทยาศาสตร์สนใจเฉพาะความจริงทางด้านวัตถุ ไม่ได้สนใจในด้านจิตใจ ซึ่งเป็น
องค์ประกอบที่สำคัญของมนุษย์ ซึ่งเป็นอีกจุดหนึ่งที่น่าไปสู่ปัญหาในปัจจุบัน ดังนั้น ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น
ในปัจจุบัน จึงมีสาเหตุสำคัญมาแต่ภายในจิตใจของมนุษย์ ทำให้มนุษย์แสดงบทบาทต่างๆ ในโลก มีสาเหตุ
3 ประการ คือ

1. **ตัณหา** คือ ความต้องการผลประโยชน์ แสวงหาผลประโยชน์ ซึ่งเป็นลักษณะปัญหาสำคัญใน
ปัจจุบันที่ทำให้ระบบของสังคมเป็นตัวผลักดันให้คนมีสภาพจิตที่แสวงหาผลประโยชน์ ใช้ระบบแข่งขัน
ระบบทุนนิยม ระบบวัตถุนิยม และทำให้สังคมในปัจจุบันนี้ กลายเป็นสังคมบริโภคนิยม คนในยุคปัจจุบัน
จึงต้องมุ่งหาผลประโยชน์ และหาวัตถุนิยมให้มากที่สุดไม่ว่าจะด้วยวิธีการใด ๆ ก็ตาม

2. **มานะ** ความต้องการอำนาจหรือแสวงหาความยิ่งใหญ่ในด้านต่าง ๆ

3. **ทิฐิ** ความเชื่อ ความเห็น ความยึดถือในแนวความคิด ลัทธินิยม อุดมการณ์ ศาสนา มองว่า
สิ่งที่ตัวเองเห็นหรือยึดถือเท่านั้นเป็นจริง ถูกต้อง

ในสังคมไทย จะเห็นได้ว่า เมื่อวิทยาการและศาสตร์ต่าง ๆ ที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของวิทยาศาสตร์และ
เทคโนโลยีได้เริ่มไหลบ่าเข้ามาสู่สังคมไทยนั้น มีข้อที่แตกต่างไปจากแหล่งกำเนิดเดิมในประเทศตะวันตก
มาก ที่เกิดมาจากภูมิหลังของสังคมและวัฒนธรรมที่ต้องเพียรพยายามที่จะแก้ไขปัญหาคาใจความขาดแคลน ต่อสู้
สร้างสรรค์เพื่อให้เกิดผลผลิตต่าง ๆ ขึ้น จนทำให้เกิดระบบอุตสาหกรรมขึ้นมา

ทั้งนี้ จะเห็นว่า โดยรากศัพท์แล้ว อุตสาหกรรม หรือ Industry ในภาษาอังกฤษ แปลว่า ความขยันหมั่นเพียร
ความอดทน อุตสาหกรรมพากเพียร อันเป็นความหมายที่แท้จริง เพราะถ้าหากไม่ขยันหมั่นเพียรแล้ว ตะวันตกก็
ไม่สามารถที่จะสร้างอุตสาหกรรมได้สำเร็จ วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมอุตสาหกรรมนี้ จึงมีส่วน
ในการสร้างพื้นฐานให้คนในสังคมตะวันตกมีข้อได้เปรียบในการพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมาพร้อม

กับสภาพจิตใจที่มีความใฝ่รู้และสู้สิ่งยาก คนตะวันตกจึงมีจิตใจแบบวิทยาศาสตร์และได้พัฒนาเทคโนโลยีมาพร้อมกับวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ คือ "การที่บุคคลมีลักษณะจิตใจแบบใฝ่รู้ ชอบเหตุผล ชอบพิสูจน์ ทดลอง ไม่ยอมเชื่ออะไรง่าย ๆ" นั่นเอง

ในขณะที่สังคมไทยเป็นสังคมที่มีพื้นฐานแห่งความอุดมสมบูรณ์ มีภูมิอากาศภูมิประเทศที่อยู่สบาย ดังคติที่แสดงภูมิลักษณะของไทย คือ "ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว" ดังนั้น จึงไม่ต้องดิ้นรน ต่อสู้หรือขยันหมั่นเพียรก็มิได้อยู่มีกิน และเมื่อเงื่อนไขต่าง ๆ เปลี่ยนไป วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเข้ามา คนไทยก็ก้าวไปสู่การเป็นนักบริโภคที่ไม่มีความสามารถในการผลิต ความสัมพันธ์ของคนไทยกับวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มีปัญหาที่สำคัญอยู่ 2 ประการ

ประการแรก สังคมไทยไม่มีพื้นฐานวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ คือ คนไทยขาดวิถีชีวิตจิตใจที่ชอบใฝ่รู้ ชอบเหตุผล ไม่เชื่อง่าย ไม่หลงงมงาย ชอบค้นคว้า ชอบพิสูจน์ทดลอง และชอบวิเคราะห์สืบสาวหาเหตุปัจจัย หรืออาจจะเรียกว่า *ขาดความใฝ่รู้*

ประการที่สอง สังคมไทยไม่มีพื้นฐานวัฒนธรรมอุตสาหกรรมหรือวัฒนธรรมแห่งการสร้างสรรค์ สังคมไทยไม่มีฐานแห่งการเป็นนักผลิต ทั้งนี้ก็เพราะว่าสังคมไทยมีภูมิหลังของชีวิตที่สุขสบาย ถือคติว่า ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว ธรรมชาติอานวย มีความอุดมสมบูรณ์ จึงไม่ต้องดิ้นรนต่อสู้หรือสร้างสรรค์สิ่งใด ๆ และยิ่งเมื่อรับเทคโนโลยีที่คนอื่นผลิตแล้วเข้ามา ก็ยิ่งส่งเสริมการเสพบริโภคมากยิ่งขึ้น และนำไปสู่ความเป็นคนมักง่าย ขาดความเพียรพยายาม เห็นแก่ความสนุกสนานและสะดวกสบาย หรืออาจจะเรียกว่า *ขาดความสู้สิ่งยาก*

ลักษณะดังกล่าวนี้ จึงเป็นปัญหาพื้นฐานสำหรับสังคมไทย การที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าว ในสังคมไทยได้นั้น คนไทยจะต้องมีวัฒนธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ก้าวจากวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมอุตสาหกรรมที่ยังมีข้อบกพร่อง ไม่สมบูรณ์อยู่ นั่นคือ จะต้องรื้อฟื้นวัฒนธรรมพุทธศาสนาซึ่งเป็นรากฐานของสังคมไทยขึ้นมา ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือ เป็นวัฒนธรรมแห่งการที่ต้องรู้หรือวัฒนธรรมแห่งปัญญาความใฝ่รู้ และเป็นวัฒนธรรมแห่งการที่ต้องทำหรือพึงตนและทำตนให้เป็นที่พึงได้ ดังที่ท่านเสนอว่า

"วัฒนธรรมพุทธศาสนาเป็นวัฒนธรรมแห่งความใฝ่รู้และสู้สิ่งยากอย่างมั่นคง... วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ยังไม่พอ เพราะอะไร เพราะแม้ว่าวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์จะสร้างความใฝ่รู้ มีนิสัยแห่งความคิดมีเหตุมีผล และวัฒนธรรมอุตสาหกรรมจะช่วยให้สู้สิ่งยากก็จริง แต่เรื่องหนึ่งที่วิทยาศาสตร์ไม่เคยพูดถึง คือ การพัฒนาคน วัฒนธรรมพุทธนั้นถือการพัฒนาคนเป็นหัวใจหรือแกนกลางของทุกอย่าง... เพื่อให้มนุษย์มีอิสรภาพ ... วิทยาศาสตร์เท่าที่เป็นมา ยังมีความคับแคบ เพราะมุ่งสนองความมุ่งหมายใฝ่ฝันที่จะพิชิตธรรมชาติ (ภายนอก) และมาประสานรับใช้สนองความมุ่งหมายของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม ซึ่ง

ตั้งอยู่บนฐานแห่งความเชื่อที่ว่า ความสุขอยู่ที่การมีวัตถุประสงค์อย่างพร้อม ยิงเสพ มากก็ยิ่งสุขมาก... วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์จึงไม่สัมพันธ์กับเรื่องของการพัฒนาคนไปสู่ อีสราภาพ ด้วยเหตุนี้จึงจะต้องให้มีวัฒนธรรมพุทธเดิมเข้ามา เพื่อที่จะสร้างความใฝ่รู้สู่สิ่งยาก พร้อมทั้งให้มีการพัฒนาคนไปสู่อีสราภาพ และการพัฒนาคนนั้นก็ทำให้เทคโนโลยีไม่เป็น พิษเป็นภัยอีกด้วย"

สิ่งที่ท้าทายการพัฒนาสังคมไทยในปัจจุบัน ในทรรศนะของท่านจึงอยู่ที่การพัฒนาศักยภาพในการพึ่งตนเอง เป็นสำคัญ